

УДК 347.65/68 (045)

О. О. Старицька,
асистент

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН

У статті приділяється особлива увага місцю спадкового договору у системі договірних зобов'язань. А також піднімаються спірні та проблемні питання деяких ознак даного договору.

Ключові слова: договір, заповіт, спадкове право, спадковий договір, спадкування.

Спадкове право – одиний з найскладніших та найцікавіших з наукової точки зору інститутом цивільного права, в якому знаходять свій вираз не тільки політичні, економічні та соціальні аспекти життя суспільства, а й родинні та шлюбні відносини. Суттєво на спадкові правовідносини впливає рівень життя населення та такі риси людства як традиція, гуманність, справедливість, раціональність тощо.

Значний масив принципових питань правового регулювання спадкових зобов'язань не одержав належного вирішення у нормотворчій практиці і висвітлення у теоретичних дослідженнях, що обумовлено відсутністю досліджених доктринальних засад регулювання спадкових договорів. Вказані обставини не дозволяють визначити належне місце зазначених правових актів у системі цивільного права, виявити критерії й чітко відмежувати їх від суміжних правових інститутів, встановити характер взаємозв'язку із суміжними правовими конструкціями, що не дає можливості сприяти стабільності їх правового регулювання.

У зв'язку з цим, мета цієї наукової статті полягає в проведенні науково-теоретичного аналізу чинного законодавства України про спадкові відносини, а саме договірні, виявленні його недоліків та прогалин, юридичної природи спадкового договору, визначення притаманних такому договору рис, що визначають його місце в системі цивільних договорів та з'ясування змісту (істотних умов) спадкового договору а також розробці цілого ряду пропозицій і рекомендацій щодо їх усунення для забезпечення надійної охорони спадкових відносин.

Цивільним правом України регулюється значна кількість договірних відносин, що складаються між суб'єктами господарського обороту. Постійні зміни законодавчих та інших нормативно-правових актів України висувають нові вимоги до цивільно-правових договорів, в тому числі і до спадкових договорів.

В літературі слушно відзначається, що договір у всіх правових системах є одним із основних еле-

ментів правопорядку, що юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства в цілому, окремих його громадян або їх об'єднань.

Запровадженням в життя такого виду спадкування як спадкування через спадковий договір цивілістика завдячує, на думку В. Нікольського, народам германського походження [2]. Так, на сьогодні, законодавство Франції визнає спадкування за спадковим договором, однак сторонами такого договору є подружжя, а предметом такого договору може бути як право власності, так і речове право щодо майна, на яке розповсюджується режим законної частки. Законодавство Франції визначає спадковий договір майже як договір дарування. Натомість австрійське законодавство визначає спадковий договір як акт, що встановлює право спадкування (параграф 533 АЦУ), відповідно до положень зазначеного Уложення предметом спадкового договору може бути річ чи певна грошова сума, яка передається іншій стороні безоплатно, такі договори укладаються між подружжям чи особами, що одружуються [3]. Південноцивільне уложення визначає такі види спадкових договорів: позитивні та негативні. Відповідно до позитивного спадкового договору спадкодавець наділяє особу правом на спадок, тобто признає спадкоємця, а предметом даного виду договорів може бути також легат – заповідальний відказ. За позитивним спадковим договором майно не відчужується на користь іншої сторони договору, а контрагент закликається до спадкування після смерті спадкодавця. Від заповіту спадковий договір відрізняється тим, що спадкодавець не може в односторонньому порядку скасувати закликання до спадкування контрагента за договором без його на те згоди. Відповідно до негативного спадкового договору за законодавством Північної Америки здійснюється відмова від спадкування як за законом, так і за правом законної або обов'язкової частки. Законодавство Північної Америки визнає як адресну відмову від спадщини, так і безадресну [3].

Значний масив принципових питань правового регулювання вказаних зобов'язань не одержав належного вирішення у нормотворчій практиці і висвітлення у теоретичних дослідженнях, що обумовлено відсутністю досліджених доктринальних засад регулювання спадкових договорів.

Чинне законодавство України вкладає в поняття спадкового договору інший зміст і він має дещо відмінну правову природу в порівнянні із визначеннями спадкових договорів в країнах Європи. Так, відповідно до ст. 1302 ЦКУ за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Як бачимо, згідно з законодавством України в спадковому договорі не закріплюється відмова від спадщини, не призначаються спадкоємці, не визначаються легати, а отже правова конструкція спадкового договору України є відмінною від тих, що містяться в європейських кодифікованих нормативних актах і потребує детального аналізу. Спробуємо визначити ознаки спадкового договору керуючись його визначенням. Першою ознакою спадкового договору можна назвати його оплатність. Кожна із сторін отримує за спадковим договором певні блага, так, відчужувач отримує задоволення своїх вимог як майнового, так і немайнового характеру, а набувач – зазначене в договорі майно. Саме визначення такої ознаки як оплатність дає змогу порівняти спадковий договір із заповітом і провести паралель – за заповітом, який є безоплатним правочинном, одна сторона залишає розпорядження на випадок своєї смерті, а за спадковим договором закріплюється волевиявлення обох сторін, відповідно до якого кожна із сторін отримує певний еквівалент.

Що стосується визначення реальності та консенсуальності спадкового договору, то в юридичній літературі можна зустріти полярні думки, так, О. Шевченко зазначає, що «зобов'язок відчужувача за цією статтею сформульовано так, начебто йдеться про реальний договір» [4], В. Васильченко вважає, що спадковий договір є консенсуальним [5], а С. Мазуренко визначає, що спадковий договір може бути як реальним, так і консенсуальним [6].

На нашу думку, дане питання потребує належного правового вдосконалення, оскільки виникають деякі суперечності із положеннями Загальної частини Цивільного кодексу України.

Так, саме з моменту досягнення згоди сторонами у встановленій законом формі консенсуальний договір є укладеним, а відповідно до ст. 1304 ЦКУ спадковий договір укладається в письмовій формі з наступним нотаріальним посвідченням. Згідно із ст. 640 ЦКУ договір, який підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення, тобто з моменту, коли сторони досягли згоди по всіх істотних умовах договору у встановленій законом формі і немає значення для визначення ознак договору те, що набу-

вач може бути зобов'язаний до вчинення певних дій після смерті відчужувача, такий зобов'язок покладається договором і зв'язує сторону з моменту укладення договору, а не з моменту смерті однієї із сторін відчужувача.

Спадковий договір як альтернатива договору довічного утримання дає відчужувачу суттєву психологічну перевагу. А відміну від договору довічного утримання, дії набувача можуть мати не тільки майновий, але і немайновий характер [11, с. 395]. За договором довічного утримання право власності на майно передається в момент нотаріального посвідчення. Таким чином, відчужувач, який втратив найбільш цінне майно, одночасно втрачає економічну можливість впливати на поведінку контрагента. За спадковим договором моментом переходу права власності є смерть відчужувача. У спадковому договорі може бути передбачено виконання набувачем певних юридичних дій і після смерті відчужувача (не тільки поховання та спорудження пам'ятника), у тому числі на користь третьої особи. В цьому випадку спадковий договір може частково нагадувати запо-відальний відказ [7, с. 7].

Стосовно визначення спадкового договору за такою ознакою як наявність у сторони як прав, так і зобов'язань, то цивілісти не дійшли єдиної думки. Так, В. Васильченко, В. Чуйкова визначають спадковий договір як двосторонній, оскільки правами та зобов'язаннями наділяються обидві сторони, з однієї сторони, набувач набуває право власності на майно відчужувача, і має право вимагати розірвання договору в разі неможливості виконання ним розпоряджень, а з іншої – зобов'язаний належним чином виконувати розпорядження контрагента. На відчужувача покладені не лише права (право вимагати виконання розпоряджень набувачем, право вимагати розірвання договору в разі невиконання чи неналежного виконання умов спадкового договору набувачем), а й зобов'язок – не відчужувати майно – предмет спадкового договору [5, с.137], [7]. Однак з такою позицією односторонньо погодитись не можна, по-перше глава 90 ЦКУ не передбачає відповідних норм, окрім тієї, що нотаріус накладає заборону на відчуження майна, що є предметом спадкового договору. Однак така заборона накладається нотаріусом окремим написом, а не зазначається як зобов'язок відчужувача за спадковим договором. Слушною думкою є позиція З. Ромовської, яка не вважає спадковий договір двостороннім – «Справа в тому, що спадковий договір, будучи двостороннім правочинном, одночасно є одностороннім договором. Відчужувач у спадковому договорі не має зобов'язань – це поєднання особливостей даного інституту» [8]. Поневедена точка зору З. Ромовської є цікавою, і на нашу думку більше відповідає нормам чинного Цивільного кодексу України, який у визначенні спадкового договору не зазначає про зобов'язки такої сторони договору як відчужувач.

Також, цілком припустимим є твердження В. Чуйкової, про те, що даний договір може бути укладе-

ний через представника, який діє за довіреністю або на підставі закону [7, с. 4].

Отже, виходячи з вищевикладеного, спробуємо визначити істотні умови спадкового договору. Відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦКУ договір є укладеним, якщо сторони в належній формі дійшли згоди з усіх істотних умов договору, істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Предметом спадкового договору є відповідно до ст. 1302 ЦКУ майно відчужувача, таким чином законом не встановлено перелік майна, що може бути предметом спадкового договору, а отже спадковий договір може укладатися і щодо майнових прав, і щодо цінних паперів, і щодо рухомого та іншого майна, яке є наявним на момент укладання договору, адже на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив такий договір, накладає заборону відчуження. Саме наведена норма дає підстави дослідникам проблем правового регулювання спадкового договору стверджувати, що спадковий договір суперечить нормам загальної частини, відповідно до яких договір не повинен обмежувати правоздатності сторін [9]. Однак наведена точка зору не є достатньо обґрунтованою, адже саме такий механізм забезпечує збереженість майна, зазначеного в спадковому договорі і гарантує дотримання прав набувача за договором. Щодо обмеження правоздатності відчужувача, то з наведеної позиції і способи забезпечення виконання зобов'язань такі як застава, іпотека теж обмежують право власника розпоряджатися заставленим майном, що є неприпустимим. Однак, може виникнути питання щодо дійсності спадкового договору, укладеного між подружжям, адже правило щодо заборони відчуження предмету спадкового договору поширюється і на спадковий договір, укладений за участю подружжя. Так, відчужувачем відповідно до ч. 1 ст. 1303 ЦКУ у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа. А відповідно до ст. 1306 ЦКУ предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя. Таким чином, ми можемо на практиці мати таку ситуацію: спадковий договір укладений за участю подружжя передбачає, що в разі смерті одного із подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя його майно переходить до набувача за договором. По-перше, викликає зауваження термін «спадщина» по відношенню до предмету спадкового договору, адже таким майном не можна розпоряджатися, воно переходить за договором і його статус дещо інший ніж спадщини, яка переходить у власність спадкоємців безумовно і з моменту оформлення прав на спадщину спадкоємець може розпоряджатися набутим майном на власний розсуд. По-друге, у того з подружжя, хто залишається живим і до якого не-

рейшло все майно, зазначене в спадковому договорі, може виникнути потреба у здійсненні додаткових витрат (витрати на лікування, на похорон тощо), і відповідно до чинного закону немає можливості задовольнити вимоги такого відчужувача за договором. Згідно із чинним Цивільним кодексом України договір може бути розірвано або змінено лише: а) за згодою сторін, б) за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору іншою стороною в) та в інших випадках, встановлених договором або законом, г) істотною зміною обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору. Потреба у додаткових витратах на себе чи на своїх близьких не можна однозначно підвести під істотну зміну обставин договору, адже однією із ознак істотної зміни обставин є порушення співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору. За спадковим договором набувач може бути зобов'язаний на вчинення дій немайнового характеру і здійснення такого обов'язку після смерті відчужувача. Враховуючи вищезазначене можна говорити про те, що закон не враховує всіх реалій життя і на практиці можуть виникнути утруднення при застосуванні чинним норм, які регламентують відносини, що виникають із укладенням спадкового договору.

Так, можлива ситуація укладення спадкового договору, згідно з яким до набувача в разі смерті відчужувача має перейти будинок та автомобіль. Набувач виконує обов'язок із догляду відчужувача, прибирає в його будинку, або просто проводить із ним свій час, якщо йдеться про самотню літню особу. Звичайно, на момент укладення спадкового договору потенційних обов'язкових спадкоємців взагалі може не бути. Але момент укладення спадкового договору і смерть відчужувача можуть бути віддалені в часі на декілька років і цілком може статися так, що хтось із повнолітніх дітей відчужувача стане непрацездатним. Застосовуючи теоретичні погляди другої групи авторів на практиці, і така особа буде претендувати на половину від автомобіля і будинку, що є предметом спадкового договору. Таким чином, розмір майна буде явно меншим від зазначеного у спадковому договорі. На перший погляд, не можна застосовувати до даних правовідносин такі категорії, але наведені погляди перетворюють спадковий договір на своєрідний «алеаторний договір». Іншими словами, існує невизначеність (часткова в нашому випадку) щодо можливості здійснення права з такого договору [12, с. 37].

Таким чином, ми визначили як істотну умову спадкового договору умову про предмет, чи можна визначити інші умови як істотних умови спадкового договору? Так, за спадковим договором набувач зобов'язується виконувати розпорядження відчужувача до чи після його смерті. Відповідно до ст. 251 ЦКУ строком є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення, так із настанням такого юри-

дичного факту як смерть відчужувача набувач набуває право власності на майно відчужувача, однак від моменту укладення договору до моменту набуття права власності проходить тривалий час, протягом якого набувач виконує розпорядження відчужувача. Якщо ж набувач не виконає свої зобов'язання вчасно, протягом певного терміну чи у встановлений договором час, є підстави для розірвання договору. Отже можна говорити, що строк є істотною умовою спадкового договору.

Ще одним цікавим питанням при визначенні суті, ознак та істотних умов спадкового договору є питання співвідношення норм глави 90 ЦКУ із нормами, які визначають порядок спадкування за правом обов'язкової частки. Чи скасовує спадковий договір норму, яка визначає право осіб (неповнолітніх та непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатних батьків спадкодавця тощо) на отримання певної частки у спадщині? Як співвідносяться норми, що регулюються зміст спадкового договору із такими інститутами спадкового права як спадкування за заповітом та спадкування за правом обов'язкової частки? В юридичній літературі сформулювалося дві основні позиції, прихильники першої групи вважають, що спадковий договір переписує та ігнорує права осіб, які фактично отримували утримання чи мали таке право на утримання відповідно до закону від спадкодавця [10]. Обґрунтуванням такої позиції є розташування норм, що регламентують спадкування за правом обов'язкової частки в главі, що присвячена питанням спадкування за заповітом, а перехід майна від відчужувача до набувача відбувається не в порядку спадкування за заповітом, а в договірному порядку, отже на спадковий договір не поширюється дія норм стосовно захисту інтересів осіб, які спадкують за правом обов'язкової частки. Інша група науковців підтримує думку, що можливо застосувати правило передачі майна за правом обов'язкової частки навіть, якщо укладено спадковий договір. Обидві позиції мають слабкі сторони, так, В. Васильченко вважає можливим застосувати положення ст. 8 ЦКУ, стосовно аналогії закону і права, по аналогії застосувати норми спадкування за правом обов'язкової частки до глави 90 (Спадковий договір) [5, с. 138]. Звичайно зрозуміло, що мотивацією такої позиції є бажання захистити інтереси осіб, які потребують утримання, однак в ЦКУ чітко визначені лише два види спадкування: спадкування за заповітом та спадкування за законом, яким притаманні певні особливості, при чому книга «Спадкове право» має розділ, що регламентує загальні правила спадкування і поширюється на всі види спадкування. На жаль спадкування за договором не є видом спадкування відповідно до чинного законодавства, а отже не можна однозначно говорити про застосування норм спадкування за правом обов'язкової частки за аналогією до глави 90 «Спадковий договір». Крім того, така позиція є досить сумнівною з позиції захисту прав набувача за договором, який виконавши всі умови договору може опинитися в такій си-

туації: набувач при виділі обов'язкової частки втрачає те, на що розраховував при укладенні спадкового договору. Таке твердження однозначно порушує права набувача за спадковим договором, при укладенні зазначеного договору обидві сторони узгоджують свої дії: відчужувач розпоряджається належним йому майном, визначаючи особу, яка набуває предмет договору у власність, відчужувач зобов'язується виконувати розпорядження майнового чи/та не майнового характеру. Право спадкувати за обов'язковою часткою захищає права близьких родичів спадкодавця в разі складення ним заповіту, саме заповіту одностороннього правочину, а не двостороннього договору. Отже, на нашу думку необхідно доповнити книгу «Спадкове право» відповідними нормами, які б визначили правову природу спадкового договору та співвідношення спадкового договору із нормами глави 85 «Спадкування за заповітом».

Підсумовуючи вищевикладене, доречно підкреслити необхідність проведення досліджень у напрямі вдосконалення інституту спадкового договору, зокрема з'ясування змісту інституту спадкового договору неможливе без чіткого визначення прав та обов'язків сторін у ньому. На жаль, у новому ЦК України цьому аспекту не приділено достатньої уваги. Між тим, бажано було б визначитися хоча б із тими, які найповніше відображають специфіку договірних: відносин з приводу спадкування. Якщо (взяти до уваги концепцію спадкового пастушицтва за договором, то серед можливих прав у контрагентів можна було б встановити: право відступити від окремих умов правочину, якщо відносно цього сторони дійшли згоди і відобразили це у договорі; право сторін призначити себе спадкоємцями один після одного; право відчужувача на встановлення сервітуту на своє майно; право на виконання певного зобов'язання майнового чи немайнового характеру на користь третіх осіб тощо.

Актуальним залишається і питання чіткої регламентації підстав припинення спадкового договору. На нашу думку, слід розширити коло підстав для розірвання договору (ст. 1308 ЦК України передбачена можливість розірвання лише у судовому порядку).

По-перше, як для правочину, що має двосторонній характер, немає жодних сумнівів з приводу того, що при досягненні згоди між собою сторони можуть розірвати договір у будь-який час.

По-друге, сторони можуть скасувати договір укладенням нового. Логічним вбачається і припинення спадкового договору у випадку визнання спадкоємця винним у вчиненні дій, які є підставами для усунення його від спадкування [7, с. 6–7].

Г. Коваленко також висловила думку про можливість визнання недійсним спадкового договору на підставі норм загальної частини ЦК, бо цей договір обмежує правоздатність фізичних осіб. Проте фізична особа має право укладати правочини, з яких можуть виникати як права, так і обов'язки. Обмеження можливості розпоряджатися своєю

власністю будь-яким законним шляхом якраз і є обмеженням правоздатності (та дієздатності). Крім того, є прямі норми закону щодо можливості саме такого розпорядження своїм майном, та, відповідно, прийняття у зв'язку з цим певних обов'язків. Якщо погодитись, що це обмеження правоздатності, то і договір купівлі-продажу, наприклад, «обмежує правоздатність», бо може виникнути обов'язок передавання речі, і вже не можна укласти, скажімо, договір дарування щодо неї. Інші критики такого підходу вважають, що необхідно враховувати реальність прав на речі, оскільки право власності на річ може мати обмеження, визначені у законі або договорі. Йдеться про обмеження не правоздатності, а лише кількості майна, що може залишатися після смерті громадянина у спадщину [12, с. 35].

Невирішеним також залишається питання виникнення ризиків випадкових загибелі чи пошкодження майна, яке набувається у власність набувачем відповідно до спадкового договору. За загальним правилом, встановленим ст. 323 ЦК України, ризики, пов'язані з річчю, несе власник. Отже, набувач за договором має бути максимально захищений в контексті ризиків, а саме: момент виникнення права власності у набувача має співпадати з моментом фактичного початку володіння ним майном, отриманим за договором. Вказане положення бажано закріпити на рівні ЦК. Крім того, необхідно захистити інтереси набувача на випадок випадкової загибелі майна після смерті відчужувача, але до фактичного початку володіння таким майном. Одним із засобів такого захисту може бути страхування або цорука чи гаратія [13, с. 35].

Також, враховуючи наведені суперечності та прогалини виникає питання щодо доцільності розміщення норм спадкового договору саме в Книзі постій «Спадкове право», оскільки виходячи з аналізу глави 90 ЦК України спадковий договір є двостороннім правочином, в той час як спадкові відносини є таким, що виникають на підставі закону або є односторонніми (заповіт); об'єк-

том вказаного договору виступає майно, яке до складу спадщини не входить; також, суб'єктами спадкових відносин є насамперед спадкоємці та спадкодавці, тоді як набувачами за спадковим договором може бути і не спадкоємець.

Наведене вище свідчить, про те, що спадковий договір є різновидом цивільно-правового договору, і тому було б за доцільно розмістити положення про спадковий договір Книзі п'ятій «Зобов'язальне право» [13, с. 35].

Література

1. Курдюновский В. И. Договоры о праве наследования. Одесса. 1913. 57 с.
2. Пикольский В. Об основных моментах наследования. М., 1871. 107 с.
3. Огоновський О. Система австрійського права приватного. – Відень. 1897. – С. 355–356.
4. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування// Підприємництво, господарство і право. 2003. № 8. 37 с.
5. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права // Право України. 2003. № 7. 137 с.
6. Мазуренко С. В. Особливості укладення спадкового договору // Право України. – 2004. – № 2. – С. 111–113.
7. Чуйкова В. Правова характеристика спадкового договору // Підприємництво, господарство і право. – 2005. № 4. С. 3–7.
8. Ромовская З. Проблемы наследственного договора // Юридическая практика. 2003. № 44. 16 с.
9. Коваленко Т. П. До питання про запровадження спадкового договору // Адвокат. 1999. № 1. 16 с.
10. Цивільне право України: у 2 кт. Кт. 2 / О. В. Дзєра, Д. В. Боброва, А. С. Довгєрт та ін.; За ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – 631 с.
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.
12. Турлуковський Я. Спадковий договір в українському цивільному праві: теорія і практика // Підприємництво, господарство і право. 2005. № 6. С. 34–40.
13. Євстигнєв А. Деякі аспекти спадкового договору // Юстиніані www.justinian.com.ua.

О. А. Старицкая

Особенности правового регулирования наследственных отношений.

В статье уделяется особое внимание месту наследственного договора в системе договорных обязательств. А также поднимаются спорные и проблемные вопросы некоторых признаков данного договора.

О. А. Starytskaya

Peculiarities of legal regulation genetic relationship.

In the article author pays the special attention to the place of the inherited agreement in the system of contractual obligations. And also some problem's questions of some signs of this agreement.